

Péter Éva:¹

Zsoltáréneklés Erdélyben

Psalm Singing in Transylvania

This hereby study intends to present the psalm singing practice of Transylvanian Reformed congregations from the Reformation to this day. According to the graduals, in the 16th and 17th centuries psalms were interpreted in the psalmodic manner, based entirely on the text of the Bible. In parallel with this practice, following Luther and Calvin's example, the Hungarian reformers wrote psalm paraphrases in verse – based on historic and other types of popular songs – in order to revive congregational singing. In the 17th and 18th centuries, after Szenczi Molnár Albert translated the Huguenot Genevese Psalter to Hungarian, these became the backbone of congregational singing. However, the Genevese Psalter could not enroot itself in the congregational practice. They lose their rhythmical traits and develop alterations within their melodic turns. In the 19th and 20th centuries the number of psalms present in hymnbook has decreased drastically. While the newest hymnbook published in 1996 contains once more all of the 150 psalms, congregations are familiar with less than a third of these songs.

Keywords: Graduals, congregational singing, strophic songs, hymns, psalm paraphrases.

Az erdélyi magyar református gyülekezeti énekgyakorlat története elsősorban az évszázadok során használt énekeskönyvekből olvasható ki. Ezek az írásos dokumentumok bizonyítják, hogy mit énekelt a gyülekezet a templomban. A hogyan kérdésére a népzenei gyűjtések válaszolnak, melyek a szájhagyományban őrzött énekanyagról tudósítanak. Ezen a területen viszont csak néhány évtizedre, esetleg évszázadra tudunk visszatekinteni. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogyan alakult a zsoltáréneklés a reformációtól eltelt közel öt évszázad alatt Erdély református gyülekezeteiben².

A magyar református egyház 16.-17. századi énekgyűjteményei a graduálok. Ezek a liturgiát vezető lelkész, a kántor és a liturgikus kórus által énekelt zenei anyagot tartalmazzák. Erdélyben 1636-ban, Gyulafehérváron adták ki a magyar református egyház legjelentősebb graduál könyvét, az *Öreg Graduál-t*.³ Szerkezeti szempontból három részre tagolódik: az első részben, az egyházi évnek megfelelő ünnepi énekek szerepelnek; a második részben található a 150 zsoltár Károli Gáspár prózai fordításában, ezeket

1. Egyetemi előadótanár, BBTE Református Tanárképző Kar, email: evapeter@hotmail.com.

2. A erdélyi zsoltáréneklés kérdéskörével doktori tézisem írásakor kezdtem el foglalkozni. Később megjelent egy angol nyelvű tanulmányom: *Psalm Singing in Transylvania*. In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Musica*, 2011/2, pp. 69–78.

3. Jelentése: a maga nemében nagy, az öreg könyv nagy ívrétben kiadott könyv. Lásd: BALLAGI Mór, *A magyar nyelv teljes szótára*, Pest 1873. *A magyar nyelv értelmező szótára*, Szerk: Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1961.

zsoltártónuszokra intonálták; a harmadik részben pedig a canticum-ok, azaz bibliai szövegű rövid dicséretet kaptak helyet.

A zsoltárok éneklési módja az úgynevezett pszalmódizálás volt⁴, mely teljes mértékben a szentírás szövegén alapult. A 200 példányban kinyomtatott *Öreg Graduál* máig fennmaradt példányaiban szereplő kéziratot bejegyzések, valamint a lapok megkopása bizonyítja a különböző gyülekezetek liturgikus gyakorlatát, azaz milyen mértékben énekeltek zsoltárt, melyek voltak a legkedveltebb zsoltárok, milyen antifóna hangzott a zsoltár előtt és után.

A reformáció első évtizedeiben a magyar reformátorok tudatában voltak a gyülekezeti éneklés fontosságának, ezért strófikus anyanyelvű énekeket írtak a hívek számára, Luther és Kálvin példája nyomán.⁵ Így születtek meg az úgynevezett verses zsoltárparafrazisok⁶, melyek szinte mondatról mondatra, gondolatról gondolatra nyomon követték egy-egy bibliai zsoltár tartalmát. Jelentősek Sztárai Mihály (1520-1575?), Kecskeméti Vég Mihály (meghalt 1561), Skaricza Máté (1544-1591) zsoltárparafrazisai⁷. Ezek az átdolgozások a magyaros verselést követik, azokat a dallamokat használják, melyekkel a históriás énekek, széphiatóriák, halottasok, és a kor népszerű műfajai éltek.

A 16. század közepén nyugaton, humanista és protestáns körökben is lendületet nyert a zsoltárok verses feldolgozása. A németországi mellett végül nagyobb hatásúnak bizonyult a franciaországi alkotómunka. Calvin biztatására Clement Marot, majd az ő munkáját folytatva, Theodore Béza 1562-re elkészítette a teljes zsoltárkönyv verses fordítását. A hozzájuk kapcsolódó dallamok részben gregorián eredetűek, vannak német forrásból és francia dalokból átvettek is. A dallamok kétharmada Louis Bourgeois (1510-1569?) munkája, átdolgozása. Az így elkészült genfi hugenotta zsoltárok végül ismertté váltak egész Európában. Magyar nyelvre Szenczi Molnár Albert (1574-1634) fordította. Munkája során francia és német szövegre támaszkodott, mindig szem előtt tartva a dallamokat is. A mű 1607-ben jelent meg először, majd 1608 és 1612-ben a bibliával együtt, később önállóan. 1635 óta a debreceni típusú református énekeskönyvek függelékébe, majd fő helyre, az énekeskönyvek elejére került. A 17. század folyamán egyre nagyobb szerepet kapott a genfi zsoltár az istentiszteleti életben, háttérbe szorítván a graduális énekanyagot⁸. A puritánok

4. A zsoltáréneklés, pszalmódizálás héber örökség. Terjedelmesebb szövegeknél alkalmazzák. A középkor folyamán egyes zsoltárszövegekhez sajátos recitáló elemek, dallamfordulatok, illetve hangsorok kapcsolódtak és kialakultak az úgynevezett zsoltártónuszok (nyolc típus). Lásd: BENKŐ András, *A református énekeskönyv kézikönyve*, Erdélyi Református Egyházkerület Kiadása, Kolozsvár, 1994, 12.
5. Első énekeit Luther 1523-ban írta a reformáció mártírjainak emlékére. Később a zsoltárokból merített témát, megírta, többek között, a 46. zsoltárból merítve az *Ein feste Burg*, a 130. zsoltár alapján *Aus tiefer Not* kezdetű zsoltár parafrazisát. Calvin szigorú elveket vallott. Ragaszkodott ahhoz, hogy a gyülekezeti énekek szövegét Isten ígéből merítse. Erre legalkalmasabbnak a bibliai zsoltárok szövegét tartotta.
6. A régi nevükön: psalmusokból vett isteni dicséretet.
7. Sztárai Mihály: *Mindenkoron áldom az én Uramat* (34 zsoltár alapján), *Mely igen jó* (92 zsoltár); Kecskeméti Vég Mihály: *Mikoron Dávid* (55 zsoltár); Skaricza Máté: *Reménységemben hívlak Uram Isten* (63 zsoltár), *Drága dolog az Úr Istenet dicsérni* (147 zsoltár); Szegedi Gergely: *Örvend mi szívünk* (122 zsoltár).
8. A genfi zsoltárok elterjedését az 1643-as görgényi, majd a 1646-os szatmári, illetőleg szatmárnémeti zsinat engedélyezte. A kor zeneműveltségi szintje azonban nem volt megfelelő, így helytelenül énekeltek

a genfi zsoltárokat tekintették igazi református énekeknek.⁹ A 18. században pedig, még a magyar óprotestáns énekanyagot is veszélyeztetve a magyar énekgyakorlat gerincévé vált.

Erdélyben, a Kolozsváron nyomtatott kottás református énekeskönyvek tanúsága szerint, a zsoltáranyag a 18. században fő helyen állt. Az 1744-ben kinyomtatott énekeskönyv, melyet röviden *Impressum*-nak neveztek, a zsoltárok fejezetével indul, külön címlappal. A kötetben szerepel mind a 150 zsoltár, az eredeti francia dallamokkal. Ezzel szemben már az 1778-ban nyomtatott énekeskönyv, mely két fő részre tagolódik, a 150 zsoltárt a kötet második felébe helyezi. Az énekeskönyv szerkesztésére vonatkozó irányelveket¹⁰ olvasva feltűnő, hogy nem voltak meglepődve a zsoltárok szövegével, sok javítvánivalót találtak benne, mégis változatlanul hagyták ezeket ebben a kiadásban. A 18. század közepén, 1769-ben, Nagyenyeden, *Halottas Énekeskönyvet* adtak ki. Ebben összesen 9 zsoltár szerepel, de nem irányadó e számadat, mert ez csak temetési énekeket tartalmazó gyűjtemény. Szintén 18. századi dokumentum az a kéziratos gyűjtemény, mely *Nagy Mihályék zsoltárkönyve* címmel ismert, 1753-ból, és négy szólamkönyvből áll (discant, alt, tenor, basszus). A basszus szólamkotta végén található bejegyzés szerint, a harmóniakat az 1740. évi debreceni zsoltárkiadás tenor szólamához igazították. A harmóniakat Nagy Mihály korabeli harmonizálás alapján¹¹, a szólamok természetes mozgásának szűk fekvésen alapuló rendszere szerint szerkesztette a székelyudvarhelyi kollégium számára¹². Tehát fontos volt a zsoltáréneklés. A diákok megtanulták, gyakorolták négy szólamra is, majd ők terjesztették Erdélyben¹³.

A 19. század elején, 1837-ben kiadott, úgynevezett *Megújított énekeskönyv*-ben Erdély teljesen elfordult a genfi zsoltároktól. A szerkesztők összesen 31 zsoltárt vettek be az énekeskönyvbe, az eredeti számozást megtartva. Döntésüket azzal indokolták¹⁴, hogy a zsol-

a dallamokat. Bizonyítékul szolgál Misztótfalusi Kis Miklós, saját metszésű betűkkel és kottákkal, 1686-ban, Amszterdamban kiadott Zsoltárkötetének előszava: "Nem méltó, hogy zsoltáraink eleibe függesszük amazt: a francia nótákra rendeltetett, s a többi. Azoktól mi már sokakban messze távoztunk és távozzunk..." Lásd: *Erdélyi Fénis. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond, Bukarest, 1974, 87.

9. Lásd: BÓDISS Tamás, *A zsoltár a református gyülekezeti éneklésben és egyházzeneben*, in Magyar Egyházzene, Kiadja a Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 2001/2002, 272.

10. Lásd: CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Református gyülekezeti éneklés*, Református Egyetemes Konvent Kiadása, Budapest, 1950, 162.

11. Fekete Csaba, lelkész, egyházzeneész, felhívja a figyelmet arra, hogy a köztudat Maróthi harmóniás zsoltárait tartja legelső magyar példának, ha többszólamú zsoltáréneklésről van szó. Kevesen tudják, hogy Maróthi csak közreadó volt, Goudimelnek, Calvin kortársának a harmóniás zsoltárait rendezte saját alá Szenczi Molnár Albert verseivel. Lásd: *A négyzólamú zsoltározás kezdetei*, in Zsoltár, Református Egyházzene Munkaközösségének Lapja, Budapest, 1997/2, 12.

12. Nagy Mihályék zsoltárkönyve a ma ismert legkorábbi kollégiumi harmóniás gyűjtemények egyike Erdélyben. Bizonyosága annak, hogy az erdélyi kollégiumok hangsúlyt fektettek a zeneoktatásra, igyekeztek követni a nyugati többszólamú gyülekezeti éneklés példáját. A kézirat jelentősége abban áll, hogy hiteles képet nyújt a XVIII. századi anyanyelvű karéneklés színvonaláról.

13. A négyzólamú zsoltáréneklés ma is megtalálható Szászcsáváson. Valószínű a kollégium diákjai tanították meg a faluban. Szabó Csaba tanulmánya részletesen foglalkozik a kérdéssel: *A szászcsávási hagyományos harmónia*, in: Zenatudományi Írások, Kriterion, Bukarest, 1977, 109-123.

14. Az énekeskönyvben olvasható előszó bizonyossága szerint a szerkesztési elvek a zsoltárookra vonatkozóan

társzövegek a zsidó nemzet életéhez kapcsolódnak, nagyobb részüket a keresztyén ember nem érti, már külföldön sem éneklük. Ugyanakkor a kihagyott énekek helyébe más, úgynevezett „kegyes érzés ébresztésére” alkalmas, „emelkedettebb új éneket” helyeztek. Ezek az új énekek inkább csak énekszövegek, melyeket ismert genfi zsoltárdallamra írtak. Gönczy Lajos¹⁵ negatívumként emeli ki, hogy a szövegek jelentős részének zsoltárdallamokra való énekeltetésével a francia melódiák kizárólagos uralomrajutását segítette elő ez az énekeskönyv. A zsoltárok ritmusát megváltoztatták, ütemekbe rendezték: többségében 4/4-es ütemet használtak, de két esetben, a legismertebb 23. és 90. zsoltár esetében 3/4-es ütemet jelöltek. A zsoltárok ritmusa ez által teljesen más formát nyert. A dallamban idegen hangok jelentek meg előkeként, utókaként, késleltetésként és gyakran átfutásként. A sor végi záratokban módosító jellel jelölték a vezető hangot. A könyv hét évtizedig használatban volt, jól bevésődtek a dallamok a gyülekezetek emlékezetébe.

A 20. század első éveiben, Seprődi János (1874-1923), a Kolozsvári Református Kolégium tanára, az énekeskönyv megújítását elkerülhetetlennek tartotta. Már több ideje folyt az előmunkálatok egy egyetemes református énekeskönyv megalkotására, mely minden egyháztest számára egységes énekanyagot biztosított volna, de az eredmény váratott magára. Ilyen körülmények között jelent meg, az Erdélyi Egyházkerület utasítására, 1907-ben, Seprődi énekeskönyve, mely az 1837-es énekeskönyvi szerkezetet követte, a X. fejezetbe új énekeket vett fel, és az utolsó, XI. fejezetben helyezte el a zsoltárokat, szám szerint 33-at. A hangértékeket módosította, a zsoltárokat 4/4-es ütembe helyezte. Seprődi alakította a dallamokon is, de ő sem állította vissza az eredeti genfi dallam- és ritmusalakot¹⁶. Az első világháború végéig elfogytak ezek az énekeskönyvek, ezért az Egyházkerület szükségmegoldásként megjelentette az úgynevezett *Kis énekeskönyv*-et 1918-ban, mely csak szöveget tartalmazott. A szerkesztők azt remélték, hogy a hívek még ismerik a dallamokat. A könyv szerkezeti szempontból visszatért az 1744-es mintához, az énekeskönyv a zsoltárok csoportjával kezdődik. Mindössze 107 éneket tartalmaz, ebből 17 zsoltár.

Az első világháború után világossá vált, hogy nincs esélye egy egyetemes énekeskönyv szerkesztésének, így minden leszakadt ország rész saját énekeskönyvet adott ki. 1923-ban jelent meg Kolozsváron az erdélyi énekeskönyv, mely az utolsó előtti, azaz IX. fejezetbe

így szóltak: „...Szent Dávid zsoltárait, mint nagyobbára a zsidó nemzet történeteire és ünnepeire szerkesztettek, s mint amelyeket a keresztyén ember sok válogatás után is kevés értelemmel énekelhet, külsországi hitsorsosaink egészen kihagyták, de jelen énekeskönyvünk a fennebbi szempontból néhány szokottabb és szebb melódiájú zsoltár tulajdon száma alatt, néhol egész versek kihagyásával megmaradtak...” lásd: *Értesítés*: III-V lapok.

15. Gönczy Lajos (1925–1948 között a kolozsvári Református Teológia professzora) véleményét közli BENKŐ András, *A református énekvezér kézikönyve*, Erdélyi Református Egyházkerület Kiadása, Kolozsvár, 1994, 53-55.
16. Pálffy Károly így értékeli a zsoltárok 18. század végétől elindult átalakulását: „1777-től elkezdődött négyzseri újítása rendjén a zsoltárokat érte a legnagyobb méltánytalanság, 1777-ben még 150 zsoltárunk van eredeti genfi letétben, hajlítások és melódiaromlások nélkül, 1837-ben csak 32-t vesznek fel agyoncifrázott dallamokkal, énekelhetetlen ütembeosztással. 1908-ban a dallamokat Seprődi János énekelhetővé tette, de nem állította vissza a genfi stílust.” Lásd: *Gyülekezeti éneklésünk történeti alakulása és jelen helyzete*, in *Református Szemle*, Kolozsvár, 1980/5-6 szám, 280.

helyezi el a használatra alkalmasnak ítélt 40 zsoltárt. Ezek közül néhányat a szerkesztők átdolgoztak, Szenczi szövegét helyenként módosították, a versszakok több mint felét elhagyták. A dallamalakok, ütembeosztás, ritmus viszont ugyanaz maradt, mint a Seprődi által szerkesztett énekeskönyvben. A magyar református egyházzeneészek, évszázados adósságuk törlesztéseként, 1996-ban, megszerkesztették az *Egyetemes Magyar Református Énekeskönyvet*¹⁷. Igaz, hogy sokan kritizálják e munkát, de a 150 genfi hugenotta zsoltár eredeti dallammal és ritmussal történő közlése által Erdély számára lehetővé vált egy lassan elfeledett énekkincs újra birtokba vétele. A gyülekezetek szorgalmán, a kántorok hozzáértésén múlik az, hogy képesek lesznek-e a hívek megtanulni az eredeti, helyes zsoltárformát.

Az alábbi táblázatban szemléltetjük, hogy a különböző erdélyi énekeskönyvekben hány dicséret-dallam és hány zsoltár található. Megdöbbenő a genfi zsoltárok számának csökkenése az évszázadok során, ugyanakkor figyelemre méltó az a tény, hogy néhány ismert genfi zsoltár dallamára milyen sok új szöveget írtak. Ezeket *ad notam*, azaz utalásos énekeknek nevezzük. A genfi zsoltárok elsődleges dallammodellé váltak az egyházi költők számára, így fokozatosan megjelent egy sor új énekvers. Ebben a tekintetben legérdekesebb az 1837-es énekeskönyv, melyben mindössze 31 zsoltár található, de az itt található zsoltárdallamokra készült még ötször annyi, összesen 158 énekszöveg. A szerkesztők szöveg szempontjából gazdag énektárat készítettek, de úgy gondolták, hogy a gyülekezetek csak nagyon kevés dallamot képesek megtanulni és emlékezetben tartani.

Énekcsoport	1744	1769	1778	1837	1907	1918	1923	1996
Dicséret-dallamok	131	43	45	34	55	35	91	247
Zsoltárok	150	9	150	31	33	17	40	150
Utalásos énekek dicséretekre	155	37	24	50	67	24	2	53
Utalásos énekek zsoltárdallamra	18	-	92	158	85	31	95	54

Annak ellenére, hogy hivatalosan szorgalmazták a genfi zsoltárok széles körű bevezetését az egyházi gyakorlatba, magyar környezetben csak kis részük lett igazán népszerű. Az egyik ok, amiért nem tudtak meggyökerezni, az kétségtelenül a strófák túlságosan bonyolult szerkezete, és következésképpen a dallamok szerkezete; a magyar hagyományos verseléستől gyakran idegen verselés, a hat-nyolc soros terjedelmes dallamok, nehézkes dallamfordulatok.

A zsoltárok az erdélyi egyházi gyakorlatban idővel elvesztették ritmikai arculatukat. A változatos ritmusú kottakép ellenére a gyülekezetek egyenletesen hosszú hangokat énekeltek. Dobszay László egyházzene kutató nem tartja ezt a gyakorlatot teljesen elhibázottnak: „adott esetben nagyon szép lehet egy hosszú hangos éneklés is, ha más hagyományos értékkel kapcsolódik össze. Vagyis azt gondolom, hogy a genfi zsoltárok éneklésében a ritmosos éneklést meg kell tartani, ahol azonban hosszú hagyománya van a másik fajtának

17. A szerkesztő bizottság az énekeskönyv alapjául kívánta állítani a 150 genfi zsoltárt. Ugyanúgy mint az 1744-es kiadásban, 1996-ban is az énekeskönyv elejére helyezték a genfi zsoltárok anyagát.

(főként falun), ahol egy jellegzetes hangképzés, éneklési intenzitás, esetleg díszítési stílus kapcsolódik hozzá, azt sem kellene feltétlenül kiirtani.”¹⁸

Kalotaszeg vidékén, különösen a XX. század közepe táján, voltak olyan népi előadók, akik gazdag ornamentikával díszítették a zsoltárok hosszan kitartott hangjait. A szótagonként egyenlő hosszúságú lüktetésekre épülő éneklésben (negyed hangértékkel jelölve) a díszítő hangcsoportok (átfutó hang, előlegezés, elugró váltóhangok) két egyenlő hangértékre, nyolcadpárra osztják az alaplüktetést. Ehhez társulnak az egy, vagy több hangból álló előkék, utókák.

Az alábbi dallampélda a 90. zsoltár rendkívül gazdagon díszített előadásmódját ábrázolja, melyet egy körösfői énekes asszony egyéni előadása nyomán rögzítettünk. A lejegyzés bizonyossága szerint a következő díszítőelemeket találtuk: szekund, vagy terc hangtávolságról induló rövid előkék; szomszédos, vagy távoli hangra elugró utókák; emelkedő, ereszkedő kettős utókák; átfutó hangok; díszítménykombinációk; glissando; többhangos ornamentalsbokrok. Ezek megvalósításakor különleges ritmusképletek keletkeztek. A díszítés részben sponbán módon jelentkezik, de tudatos variációként is használatos.

Quasi giusto ♩=48 Körösfő

Te-ben-ned bíz - tunk e - le - i - től fog - va, U - ram, Té - ged
 tar - tot-tunk haj-lé - künk-nak, Mi - kor még sem-mi he - gyek nem vol - ta - nak.
 Hogy még sem ég, sem föld nem volt for - mál - va. Te vol - tál és Te vagy,
 e - rős Is - ten És Te meg - ma - radsz min - den i - dők-ben.

IMB III B-1; f.r. fa; Körösfő, Péntek Jánosné Szabó Ilona 67; cul. Kiss Lajos, 1963.

Az újabb zenei stílusok hatására a gyülekezeti éneklésben gyengült a modális dallamosság iránti érzék, így a zsoltárokból a modális dallamfordulatokat ösztönösen átalakították, vezetőhangokat iktattak be a dallamba a sor végi zárlatokba.

Valójában nem történt túlzott változás a genfi zsoltárok zenei arculatában. Az egyházi énekek más darabjai, az asszimiláció során, jelentősebb változást mutattak. Az idegen dallamok asszimilálásával kapcsolatosan Csomasz Tóth Kálmán a következőképpen

18. DOBSZAY László, *A genfi zsoltárok használati értéke*, in *Magyar Egyházzene, Kiadja a Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 2004/2005, 159-170.*

vélekedik: "Tanulságos megfigyelni, hogy az intézményes úton meghonosodott dallamok, kivált a bonyolultabb strófaszervezetűek, nem mutatnak különös emészthetőséget: csaknem változatlan alakban maradtak meg a magyar gyakorlatban is. Ezzel szemben a cseh és lengyel oldalról kimutatható szépszámú inszpiráció, vagy legalábbis rokonság összefoglaló képéből az derül ki, hogy alig van eset, amikor a megtalált külföldi rokondallammal, vagy mintával szemben a magyar variánsban ne mutatkoznék jelentékeny önállóság...néha az egész forma átalakul...Ez egyfelől a hazai asszimilálóképesség erejének, másfelől azonban a feldolgozott jövevénydallam átalakíthatóságának bizonyítéka."¹⁹ Ebből arra következtethetünk, hogy a genfi zsoltáranyag olyan énekcsoport, a maga egészében, természetesen néhány közismert darab kivételével, mely a mai napig idegen a magyar nép számára. A 150 zsoltár negyedét sem ismerik a gyülekezetek, bár az egyházzeneészek elismerik szépségüket, kifejezőerejüket. Hangról-hangra éneklé a gyülekezet a zsoltárokat, hiányzik a gördülékeny, természetes előadásmód.

Összegzésként elmondható, hogy a genfi zsoltár a református egyház kiemelten fontos énekanyaga. Az istentiszteleti-használati értéke mellett igen jelentős nemzeti-irodalmi értéke. Több évszázados használattal nemzedékeket köt össze, magas szintű nyelvi kultúra hordozója.²⁰ Bár az erdélyi gyakorlatban kisebb változást szenvedtek e dallamok, meggyőződéssel mondhatjuk, hogy saját maga számára énekelhetőbbé alakította a nép az idegen anyagot. A jövőben az egyházzeneészek feladata lesz kialakítani a megfelelő egyensúlyt a zsoltáréneklésben, hogy a bibliai szövegű liturgikus zsoltározás, a 16. századi magyar reformátorok zsoltárparafrázisai és a genfi zsoltáranyag egyaránt megszólalhasson az istentiszteleten.

Felhasznált irodalom

- BENKŐ András: *A református énekvezér kézikönyve*, Erdélyi Református Egyházkerület Kiadása, Kolozsvár, 1994
- BÓDISS Tamás: *A zsoltár a református gyülekezeti éneklésben és egyházzeneében*, in Magyar Egyházzene, Kiadja a Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 2001/2002.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Református gyülekezeti éneklés*, Református Egyetemes Konvent Kiadása, Budapest, 1950.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Régi magyar dallamok tára I., A XVI. század magyar dallamai*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.
- FEKETE Csaba: *A négyszólamú zsoltározás kezdetei*, in Zsoltár, Református Egyházzeneészek Munkaközösségének Lapja, Budapest, 1997/2, 10–12.

19. CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Régi Magyar Dallamok Tára I, A XVI. század magyar dallamai*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958, 97.

20. Lásd: DOBSZAY László, *A genfi zsoltárok használati értéke*, in Magyar Egyházzene, Kiadja a Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 2004/2005, 159.

- DOBSZAY László: *A genfi zsoltárok használati értéke*, in Magyar Egyházzene, Kiadja a Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest, 2004/2005, 157–163.
- PÁLFFY Károly: *Gyülekezeti éneklésünk történeti alakulása és jelen helyzete*, in Református Szemle, Kolozsvár, 1980/5-6 szám, 280–282.
- SZABÓ Csaba: *A szászcsávási hagyományos harmónia*, in. Zenetudományi Írások, Kriterion, Bukarest, 1977, 109-123.